

ПРОБЛЕМА ПАТРІОТИЗМУ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті аналізується проблема патріотизму та її інтерпретація у сучасному науковому дискурсі. Основний акцент зроблено на патріотичній рефлексії особистості як самоусвідомленні військовослужбовцем свого вищого покликання – захисту Батьківщини.

Ключові слова: патріотизм, рефлексія, формування професіонала, патріотична рефлексія особистості.

Ногами людина повинна вrostати в землю своєї Вітчизни, але очі її нехай оглядають увесь світ.

Дж. Сантаяна

Постановка проблеми та її актуальність. Виховання молоді людини як патріота своєї країни, готового самовіддано розбудовувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, визначає мету затверджені в Україні у 2009 р. Концепції національно-патріотичного виховання молоді. Саме це надає дослідженню проблеми патріотизму особливої актуальності. Втім, якщо звернутися до статті сучасного американського філософа Е. Макінтайра з промовистою назвою “Чи є патріотизм чеснотою?” [1], стає зрозумілим, що у наш час проблема патріотизму є не лише актуальною, але й вельми непростю. Вона загострюється у питаннях: чи можливий сьогодні патріотизм, і, більш того, – наскільки він необхідний. “Адже не таємниця, що в нашому суспільстві існують серйозні незгоди стосовно патріотизму”, – пише Е. Макінтайр. “Було б помилкою уявляти собі лише дві прості, зрозумілі і взаємно протилежні сукупності переконань щодо патріотизму; але цілком виправдане принаймні припущення, що існує цілий спектр суперечливих поглядів, який лежить між двома полюсами. Одним з полюсів є майже загальна й незаперечна в ХІХ сторіччі точка зору, аксіома всіх шкільних хрестоматій, що патріотизм –

Чернова Ірина Вікторівна, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Чернова І.В., 2011

це чеснота. На іншому полюсі контрастує думка, висловлена з убивчою простотою в шістдесятих роках нашого сторіччя: патріотизм – це порок” [1, 521]. Отже, як бачимо, у наш час проблема патріотизму не має однозначного виміру та активно обговорюється у науковому просторі.

Ступінь розробленості проблеми. Масив літератури, присвяченої патріотизму, спричинює ілюзію вивченості даного соціально-психологічного феномена, який, зазвичай, постає як щось відоме та саме собою очевидне. Проте, якщо звернутися до численних визначень цього поняття, стає зрозумілим – це “відоме”, більш того, певною мірою “узвичаєне” поняття містить чимало різних смислових нюансів та тлумачень. Українські вчені, зокрема, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Б.С. Кобзар, О.М. Вишневський, О.В. Киричук, Г.Г. Філіпчук та ін., досліджують означену проблему здебільшого у контексті патріотичного виховання. Втім, зазначає А.О. Афанасьєв, “загальним недоліком є те, що аналізуються лише окремі аспекти патріотичного виховання, до того ж, в окремих роботах автори користуються застарілими підходами” [2, 21]. Доречно зауважити, що, висвітлюючи різні аспекти патріотичного виховання, дослідники недостатньо уваги звертають на саме поняття “патріотизм”. А.О. Афанасьєв зазначає, що фактично одиничними є праці, присвячені системі патріотичного виховання військовослужбовців, побудова якої передбачає сучасні підходи з урахуванням світових тенденцій щодо гуманізації процесу виховання, надання йому суб’єкт-суб’єктного, тобто особистісно орієнтованого (за В. Ягуповим), національного та громадянського спрямування [3, 68].

Метою даної статті є уточнення сучасних акцентів щодо поняття “патріотизм” та артикуляція патріотичної рефлексії особистості військовослужбовця як визначального чинника професійної самоідентифікації захистника Батьківщини.

Почнемо з того вагомого внеску до інтерпретативної моделі патріотизму, який зробив у ХІХ ст. Алексіс де Токвіль (1805–1859). Виходець зі знатного французького аристократичного роду, він як службовець судової установи подорожував у 1831 р. Америкою, і результатом цієї подорожі стало двотомне дослідження “Демократія в Америці” [4],

яке і дотепер вважається класичним джерелом з питань демократії взагалі. Згідно з Токвілем, почуття “природженої любові до батьківщини” є важливим компонентом громадянського духу: “патріотизм у формі громадянського духу засвідчує соціальну потребу “вкоріненості” людини в культурному житті громади” [4, 248]. Адже “укорінення” як елемент громадянського духу не лише не суперечить демократичним настановам суспільства, але й сприяє їхньому поширенню, позитивно впливаючи на демократизацію політичних інституцій і (що особливо важливо) не суперечить, а сприяє економічному розвитку країни.

Автор розрізняє два типи патріотизму – *інстинктивний і раціональний*. Перший – інстинктивний – панує тоді, коли “звичаї прості” й володарює давній суспільний порядок. Другий – раціональний – виникає внаслідок освіти й розвивається за допомогою законів. Такого типу любов до батьківщини “може менш великодушна й палка, але плодотворніша й стійкіша”. Вона врешті-решт “зливається з особистими інтересами людини” [4, 197]. Такий тип патріотизму, вказує Токвіль, властивий республіці та має важливе значення для об’єднання індивідуальних інтересів з інтересами народу і країни. Подібне об’єднання складається на рівні громадянського життя і є компонентом громадянського духу.

Розмірковуючи про органічний зв’язок патріотизму зі звичаями і традиціями народу, Токвіль стверджує, що втрата звичаїв руйнує образ Батьківщини, і люди тоді гублять відчуття громадянського духу, “замикаючись у вузькому й неуцькому егоїзмі. У такі моменти люди ... не визнають ні влади розуму, властивого монархії, ні раціонального, властивого республіці, вони зупинилися між тим і тим і живуть у розгубленості та безпорадності” [4, 197]. Цікавим є також переконання Токвіля у тому, що “в підкореній країні любов до своєї вітчизни неминуче слабне”.

Тим часом, перебуваючи в Америці, Токвіль зауважив, що у США “любов до батьківщини є своєрідним культом, який люди тим щиріше його сповідують, чим частіше його справляють”. Американський патріотизм видається дослі-

днику дещо надмірним, а національна гордість – піднесеною до крайнощів марнославства: “Немає нічого неприемнішого у повсякденному житті, як цей нестерпний американський патріотизм. Чужоземець ладен похвалити багато що в Америці, та він хотів би, аби йому дозволили також щось покритикувати, а йому в цьому категорично відмовляють” [4, 197].

Ця думка з позаминулого сторіччя кореспондує до зауваг сучасного канадського вченого Чарлза Тейлора, який констатує, що патріотична ідентифікація у США – це загальнопоширена ідентифікація з “американським способом життя”, відчуття американців, що поділяють спільну ідентичність та історію, які характеризуються відданістю певним ідеалам, урочисто проголошеним у Декларації Незалежності, Гетісбурзькому зверненні Лінкольна та інших документах, які в свою чергу є значущими саме через їхній зв’язок із вирішальними моментами цієї співпережитої історії. Це народжує почуття ідентичності, що супроводжуються гордістю та відданістю [5, 562]. Ч. Тейлор стверджує думку, що патріотизм ґрунтується на *ідентифікації себе* з іншими в окремій загальній справі: “Я не беруся захищати свободу будь-кого, але я відчуваю солідарність із моїми співвітчизниками у нашій спільній справі, спільному виявленні нашої взаємозалежної гідності. Патріотизм – це щось середнє між дружбою та почуттям родини, з одного боку, та альтруїстичною відданістю – з іншого” [5, 552]. Отож, “патріотизм не тільки був важливою запорукою свободи у минулому, він незмінно залишатиметься нею у майбутньому” [5, 563] – саме ця прогностично-оптимістична теза утверджується автором у процесі дебатів між лібералами та комунітаристами.

Представник німецької комунікативної філософії професор К.О. Апель також вважає, що “людина – людина з плоті та крові, людина в сенсі Платона (і Фукуями) – нездатна отримати чи зберегти свою особисту ідентичність без *патріотизму* у сенсі Тейлора, тобто не тільки в сенсі інтернаціонально узгодженого конституційного патріотизму. Але водночас мушу додати, що конституційний патріотизм як специфічно постконвенціональний патріотизм, підґрунтям якого є трансцендентальний комунітаризм

ідеальної комунікативної спільності як гранична регулятивна ідея, сьогодні має здобути нормативно-моральну перевагу” [6, 388].

Характерно, що саме з приводу вкорінення людини у ліберальному дискурсі відбувається часом непримиренна полеміка з націоналізмом, відгомін якої лунає донині, періодично спалахуючи з новою силою [7, 249]. У зв’язку з цим доречно послатися на сучасного німецького філософа Юргена Габермаса, який спробував заперечити ефективність та легітимність націй і національності для громадського суспільства і запропонував поняття “конституційний патріотизм” як достатню основу політичної культури німецького суспільства і підставу соціальної відповідальності. Очевидно, для такої корекції патріотизму сучасного німецького суспільства є досить підстав з огляду на його вже давно ідентифіковану національно-державну єдність.

Проте, навіть “конституційний патріотизм”, наголошує професор А. Карась, не є і не може бути патріотизмом абстрактної уяви, бо конституція завжди тісно пов’язана з визначенням територіальної і народної референції. Це означає, що не може бути “конституційного патріотизму” без ідентичності суспільства. “Якби сучасні німці не мали відчуття того, що теперішнє і минулі покоління є однаковими членами німецького суспільства, то 12 років націонал-соціалістичної тиранії та Голокост не були б для них моральною проблемою... Якби все те, що називається “бути німцем”, стосувалося б лише Конституції ФРН, то все минуле могло б бути стертим” [7, 443].

Е. Макінтайр вважає за необхідне відокремлення патріотизму від двох інших систем поглядів, зокрема, ліберальної моралі та націоналізму, які, на думку вченого, надто легко з ним переплутати. Аналізуючи принципові відмінності між ліберальною та патріотичною мораллю, філософ наголошує, що звинувачення, яке патріотична мораль може з успіхом висунути проти ліберальної моралі, є дзеркальним відображенням звинувачення, яке ліберальна мораль може з успіхом спрямувати проти моралі патріотизму [1, 541]. Власне, весь пафос доказів Е. Макінтайра полягає у тому, що мораль патріотизму – це така мораль, яка саме тому, що сформована в умовах членства в якійсь конкретній спільноті з певною соціальною, політичною й

економічною структурою, повинна захищати від критики принаймні деякі фундаментальні структури суспільного життя цієї спільноти. Оскільки патріотизм – це така лояльність, яка в певних відношеннях має бути безумовною, то саме в цих відношеннях раціональна критика виключається [1, 535]. Адже патріотизм передбачає більше, ніж поєднання моральних принципів: він є *всезагальною відданістю* окремій історичній спільноті. Парадоксально, відтак цілком у дусі постмодерну, звучить висновок підсумкових міркувань вченого: “Ми живемо в такій політичній системі, моральний порядок якої вимагає систематичної непослідовності – у вигляді громадянської вірності взаємно несумісним системам принципів” [1, 543].

Особливого значення вчений надає наявності патріотичної моралі у збройних силах. Від вояків, зазначає Е. Макінтайр, конче вимагається, щоб вони, по-перше, були готові віддати власне життя за безпеку спільноти і, по-друге, щоб ця готовність не залежала від їхнього власного судження про справедливість чи несправедливість дій їхньої країни у тому чи іншому конфлікті. Отже, добрі вояки можуть не бути лібералами, але вони значною мірою зобов’язані своїми діями стверджувати патріотичну мораль [1, 541].

У сучасному українському науковому дискурсі поняття патріотизму має широкий спектр тлумачень, що відбиває інтегральну природу самого явища, а саме:

“любов до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу” [8, 471];

“суспільний моральний принцип діяльного ставлення до свого народу, що віддзеркалює національну гордість і любов до вітчизни, громадянську відповідальність за її долю, а також емоційне підпорядкування особистістю свого життя спільним національним інтересам і виявляється у готовності служити Батьківщині й захищати її від ворогів” [9, 633];

“позиція, яка поєднує відданість і любов до батьківщини, солідарність із власним народом та повагу до інших народів і пошану до їхніх суверенних прав” [10, 1032];

“швидше *почуття*, аніж політична ідея, але таке почуття, яке може бути поставлене на службу різного роду переконанням, особливо в часи війни” [11, 270];

“одна із *найбільш значущих, незмінних цінностей*, що властива усім сферам життя суспільства й держави, виражає ставлення особистості до своєї Батьківщини й характеризує вищий рівень її розвитку в процесі діяльності на благо Батьківщини” [12, 110–111].

Прикметно, що у визначеннях патріотизму ключовими словами виступають *почуття, моральний принцип, позиція, найзначуща незмінна цінність* тощо. Це, зрозуміло, інспірує цілу низку питань, зокрема таких: чи є патріотизм лише *почуттям*, або *принципом, позицією* чи *незмінною цінністю*, до того ж, *властивою усім сферам життя суспільства*? Відповідь на поставлене питання знаходимо у монографії “Патріотична свідомість: сутність та формування”, автори якої вважають, що патріотична свідомість зазвичай аналізується у соціологічному плані, проте, без дослідження гносеологічної природи патріотичної свідомості неможливо встановити сутність і структуру останнього, як і його взаємозв’язок з іншими духовними утвореннями [13, 10]. Патріотична свідомість як інтегральний соціальний феномен, доводять вчені, формується як результат відображення у свідомості атрибутів вітчизни та знаходить свій вияв як в *індивідуальній* (особистісній) формі, так і у *суспільній* формі. Таким чином, її аналіз дозволяє виявити наступний закономірний взаємозв’язок: а) залежність патріотичної свідомості від типу і стану батьківщини; б) відносну самостійність і активність патріотичної свідомості по відношенню до батьківщини [13, 11].

Найважливішим, на наш погляд, є те, що патріотизм – це *усвідомлене почуття* любові до Батьківщини та діяльність, спрямована на служіння та захист інтересів своєї Вітчизни. Г. Гегель писав: “Лише людина як істота, що здатна до мислення, може піддавати рефлексії такі свої поривання, які самі по собі необхідні для неї... Існує... дуже велика відмінність між тим, коли ти просто є чимось або володієш чимось і тим, коли ти також і знаєш, що ти є чимось або володієш чимось” [14, 22]. За визначенням Л.Е. Орбан-Лембрик, “самосвідомість – це здатність лю-

дини безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей” [15, 137]. До структури самосвідомості належать самопізнання як процес пізнання суб’єктом себе, своєї діяльності.

Варто наголосити, що свідомість людини емпірично, одноразово не завжди може вхопити ідею як таку. Людина може зробити це опосередковано, після завершення процесу опанування ідеєю, але завжди постфактум: рефлексія наче підбиває підсумки реальному переживанню. Рефлексія (від лат. *reflexio* – відображення, повернення назад) – це самосвідомість, самопізнання, співвідносність елементів мислення і дійсності [16, 547]. Це – здатність не лише знати, але й пізнавати самого себе, унікальна, суто людська властивість, яка і робить людину людиною, вивершує процес внутрішнього життя людини, без якого неможливим було б виникнення людської психіки, думки, душі, зрештою, і культури. Згідно із слушною думкою М.Ю. Варбан, рефлексія є системоутворюючим компонентом структури професійно важливих якостей спеціалістів, вона допомагає становленню фахівця в якості суб’єкта професіоналізації та сприяє тому, щоб професійне становлення було активним, творчим, особистісно значущим процесом, надто на важливому етапі професіоналізації особистості, який збігається з навчанням у ВНЗ (цей етап – найбільш сензитивний до рефлексійного впливу щодо подальшого професійного зростання особистості) [17, 14–16].

Слід підкреслити, що структура патріотичної рефлексії особистості постає як складний процес самооцінки когнітивного, емоційного та поведінкового рівнів патріотичної свідомості. Патріотичну рефлексію, на наш погляд, вирізняє від звичайного самоаналізу те, що її суб’єкт розглядає себе і свої духовно-практичні зв’язки у контексті загальних категорій світомислення – таких, як Батьківщина, час і вічність, життя і смерть тощо, і дозволяє особистості долати свої безпосередні, наївно-прагматичні оціночні реакції і занурюватися до вищих універсалій, опосередкованих численними практичними і духовними факторами. Значну роль у цьому процесі відіграє рівень самосвідомості людини, її самоідентифікація до Батьківщини, її культури, що уможливорюється лише за умови наявності певного рівня

свідомості, культурної самоідентифікації, спільності мови, генетичної спорідненості з національною культурою, толерантності до культурних цінностей інших народів тощо.

На нашу думку, в системі основних детермінант професійного становлення військовослужбовця патріотичній рефлексії належить центральне місце. Адже саме вона виконує функцію узгодження усвідомленого змісту професійної діяльності, власних почуттів щодо цієї діяльності, припускаючи розвиток і формування ідеального індивідуально-професійного “Я”: яким я повинен стати, щоб відповідати критеріям військового фахівця-професіонала. Це, у свою чергу, пов’язане із побудовою мотиваційної сфери діяльності майбутнього захисника Батьківщини, його особистісно-орієнтованого визначення.

Отже, результатом професійної рефлексії військовослужбовця, яка є взаємозалежною із професійною самосвідомістю, є формування мети “всередині себе”, усвідомлення особистісного змісту професійних знань, навичок, вмінь, зрештою, і свого покликання у житті. Патріотичне виховання постає архіважливою проблемою державного виміру і займає сьогодні центральне місце у Концепції виховної роботи у Збройних Силах України, в якій визначено, що “метою виховання воїна Збройних Сил України є формування його як громадянина, патріота своєї держави, який на основі набуття соціального та військового досвіду, фізичного вдосконалення, успадкування духовних надбань українського народу досягає достатнього рівня розвитку політичної, правової, моральної, трудової, художньо-естетичної культури, стає здатним відстоювати національні інтереси України” [18, 27].

Висновки. Таким чином, аналіз наукового дискурсу розкриває динаміку поглядів вчених щодо тлумачення поняття “патріотизм” і дозволяє проартикулювати певні узагальнення. По-перше, патріотизм – одна з домінантних соціально-психологічних характеристик людини як *особистості* і фундаментується на вищих людських почуттях, які характеризують її як громадянина, носія певних духовних якостей; це – інтегративне поняття, сенс якого формується на перетині різних наук, зокрема, політології, політичної філософії, етики та психології.

По-друге, патріотизм, якщо мати на увазі його генезу, виникає як *почуття*, звідси у процесі життєдіяльності людини це почуття все більше соціалізується й осмислюється через *патріотичну рефлексію особистості*, у формуванні якої велику роль відіграє *культурний контекст, дух громадянського суспільства*, зокрема *звичаї та традиції* тощо.

По-третє, патріотична рефлексія особистості військовослужбовця – це самоусвідомлення (саморозуміння, самовідчуття) свого покликання до захисту Батьківщини, свого народу, а також усвідомлення таких ключових понять, як “Батьківщина”, “патріотизм”, “громадянськість”, осмислення минулого, нинішнього та відповідальність за майбутнє своєї Вітчизни. Особливої важливості аспект патріотичної свідомості набуває у час, коли людство переступило поріг III тисячоліття і несе з собою низку глобальних проблем.

1. *Макінтайр Е.* Чи є патріотизм чеснотою? / Е. Макінтайр // Сучасна політична філософія: Антологія /пер.з англ. – [Упоряд. Я. Кіш]. – К.: Основи, 1998. – С. 525–543.
2. *Афанасьєв А.О.* Проблеми патріотичного виховання у науковій літературі та дослідженнях сучасних вчених / А.О. Афанасьєв // Військова освіта: Збірн.наук. праць. – К., 2006. – №1 (17). – С. 20–25.
3. *Афанасьєв А.О.* Система військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби / А.О. Афанасьєв // Військова освіта: Збірн. наук. праць. – К., 2004. – №2 (14). – С.68–74.
4. *Токвіль А.* Про демократію в Америці / А. Токвіль. – К.: Всесвіт, 1999. – 390 с.
5. *Тейлор Ч.* Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами / Ч. Тейлор // Сучасна політична філософія: Антологія /пер.з англ. – [Упоряд. Я. Кіш]. – К.: Основи, 1998. – С. 554–575.
6. *Апель К.О.* Спрямування англо-американського “комунітаризму” в світлі дискурсивної етики / К.О. Апель / Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підруч. – К.: Лібра, 1999. – С. 372–394.
7. *Карась А.* Інтерпретація громадянських суспільств у ХХ ст. // *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ, Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 373–383.
8. *Скуратівський В.* Патріотизм // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002.

9. *Ткаченко В.М.* Патріотизм / Енциклопедія освіти. – К.: Юрінком Інтер, 2008.
10. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія [Гол. ред чл.-кор. НАНУ М. Попович]. – К., 2001.
11. Енциклопедія політичної думки / Пер.з англ. – К.: Дух і Літера, 2000.
12. *Бойко О.В.* Військове навчання і виховання: Навч.-метод. посіб. / О.В. Бойко, М.М. Голик, В.М. Кожевніков, О.М. Чепур. – Львів: ЛІСВ, 2007. – 153 с.
13. Патриотическое сознание: сущность и формирование / А.С. Миловидов, П.С. Сапегин, А.Л. Симанов и др. – Новосибирск: Наука, 1985. – 252 с.
14. *Гегель Г.* Философская пропедевтика // *Гегель Г.* Работы разных лет: в 2 т. / Сост., общ. ред. и вступ. статья А.В. Гулыги. – М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 7–209.
15. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія: посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидат, 2003. – 448 с.
16. *Булатов М.* Рефлексія / Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002.
17. *Варбан М.Ю.* Рефлексія професійного становлення в студентські роки: автореф. дис... канд. психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 1999. – 18 с.
18. Система виховної роботи у Збройних Силах України // Випускнику Військового інституту: рекомендації по роботі у військах / за ред. генерал-майора П.П. Ткачука. – Львів: ЛВІ, 2006. – 361 с.

Надійшла до редколегії 23.04.2011 р.

Чернова И.В.
ПРОБЛЕМА ПАТРИОТИЗМА В СОВРЕМЕННОМ НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

В статье анализируется проблема патриотизма и её интерпретация в современном научном дискурсе. Основной акцент сделан на патриотической рефлексии личности как самоосознании военнослужащим своего высшего призвания – защиты Отечества.

Ключевые слова: патриотизм, рефлексия, формирование профессионала, патриотическая рефлексия личности.

Chernova I.
THE PROBLEM OF PATRIOTISM IN THE MODERN SCIENTIFIC DISCOURSE

This article deals with the analysis of patriotism and its understanding in the modern scientific discourse. The main emphasis is made upon the patriotic reflection as self-comprehension by a person of his supreme call – the defense of the Motherland.

Key words: patriotism, reflexia, professional growth, patriotic reflexia as self-comprehension.